

Складальнік: Станкевіч А.А
Вучэбная дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”
Другі курс спец. “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)”
Раздзел “Тэорыя мовы”

Лекцыя № 3 на тэму
“Мова і маўленне”
План

1. Кароткія звесткі з гісторыі пытання.
2. Азначэнне паняццяў *мова і маўленне*.
3. Уласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.
4. Механізм маўленчай дзейнасці чалавека.
5. Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

1. Кароткія звесткі з гісторыі пытання.

Як вядома, кожную моўную адзінку (гук, марфему, слова, словазлучэнне, сказ) можна разглядаць у двух камунікатыўных планах – як элемент моўнай сістэмы (галосныя-зычныя, цвёрдыя-мяккія зычныя, сінонімы – антонімы, агульнаўжывальная і тэрміналагічная лексіка, просты і складаны сказы і г.д.) і як кампанент маўлення (гук як кампанент марфемы, марфема – слова, слова – словазлучэнне – сказ).

Паколькі моўныя адзінкі могуць існаваць у двух камунікатыўных станах – у саставе моўнай сістэмы і ў складзе маўленчай плыні, неабходна чотка размяжоўваць паняцці *мова і маўленне*, якія і адлюстроўваюць розныя камунікатыўныя станы моўных элементаў. Гэта размежаванне мае прынцыповае значэнне для тэорыі мовы, паколькі дазваляе паказаць дыялектычнае адзінства розных аспектаў мовы.

Праблема адрознення мовы і маўлення вырашалася ў працах многіх вядомых лінгвістаў 19 і 20 стст. – В. фон Гумбальта, Ф. дэ Сасюра, А.А. Патабні, І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, Ф.Ф. Фартунатава, Л.У. Шчэрбы, А.І. Смірніцкага і інш. Так, напрыклад, Вільгельм фон Гумбальт размяжоўваў паняцці мовы і маўлення, разглядаючы іх як антыномію, дыялектычнае адзінства супрацьлеглых уласцівасцей мовы. Бадуэн дэ Куртэнэ, разглядаючы мову і маўленне, падкрэсліваў сацыяльную прыроду мовы і індывідуальны характар маўлення. Прадстаўнікі псіхалагічнага напрамку ў мовазнаўстве (Штэйнваль, Патабня) разглядалі мову ў сувязі з псіхафізічнай дзейнасцю чалавека.

Але найчасцей супрацьпастаўленне, размежаванне мовы і маўлення звязваюць з імем жэнеўскага лінгвіста Фердынанда дэ Сасюра, таму што найбольш поўна і ўсебакова гэта пытанне было распрацавана ў яго лінгвістычных працах.

Сасюр разглядаў супрацьпастаўленне мовы і маўлення як дыхатамію, падзел цэлага на 2 часткі і назваў яе першым перакрываваннем на шляху

лінгвіста, зрабіўшы гэта адрозненне адным з прынцыпаў сваёй лінгвістычнай дзейнасці.

Сасюр выдзяляў мову і маўленне як два палярныя аспекты ў агульнай сукупнасці маўленчых працэсаў, пад якімі ён разумеў маўленне чалавека наогул як здольнасць выражаць свае думкі сродкамі мовы, зносіцца пры дапамозе мовы.

Сасюр указваў, што маўленчая дзейнасць адносіцца да сацыяльнай і індывідуальнай сфер, да фізічнай і фізіялагічнай, а таксама псіхалагічнай сфер, мае знешні (гукавы) і ўнутраны (псіхічны) аспекты. Мову Сасюр лічыў важнейшай часткай маўленчай дзейнасці і вызначаў як сістэму знакаў, якія выражаюць паняцці, як сацыяльны прадукт, прыняты калектывам з мэтай рэалізацыі маўленчай дзейнасці. Маўленне – індывідуальны акт волі і розуму чалавека.

Недахопам канцэпцыі Сасюра лічыцца катэгарычнае супрацьпастаўленне маўленчай дзейнасці і мовы, чаму Сасюр называе мову псіхічнай з’явай, а маўленне – псіхафізічнай? Сасюр не стварыў, такім чынам, завершанай і несупярэчлівай тэорыі, хаця і ўдзяліў гэтаму пытанню шмат увагі.

У першай палавіне 20 ст. гэта праблема атрымлівае далейшае развіццё ў нашым мовазнаўстве, у першую чаргу ў працах акад. Л.У. Шчэрбы і А. І. Смірніцкага. Шчэрба ў артыкуле “О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании” выдзяляе маўленчую дзейнасць, моўную сістэму і моўны матэрыял – тры аспекты моўных з’яў.

Маўленчай дзейнасцю Шчэрба называе сукупнасць працэсаў маўлення і разумення моўных з’яў. Моўныя сістэмы – слоўнікі і граматыкі моў.

Моўным матэрыялам абазначае сукупнасць усяго, што гавораць і разумеюць у пэўных канкрэтных абставінах у тую ці іншую эпоху жыцця дадзенага грамадства. Гэта тэксты.

Моўная сістэма, як адзначае Шчэрба, з’яўляецца аб’ектыўнай і сацыяльнай, але праяўляецца ў індывідуальных актах маўленчай дзейнасці.

Вучэнне Шчэрбы з’яўляецца самастойным, арыгінальным, але не дае адказу на пытанне, якія аспекты маўленчай дзейнасці павінен вывучаць лінгвіст.

А.І. Смірніцкі, вядомы савецкі лінгвіст, выдзяляе два паняцці – мову і маўленне. Маўленне – працэс гаварэння і ўсё тое, што гаворыцца і ўспрымаецца ў розных актах маўлення, мова – адзін з састаўных элементаў маўлення, гэта аб’ектыўная грамадская з’ява.

Далейшае развіццё гэта праблема атрымала ў працах структуралістаў. Пражскія структуралісты творча перапрацавалі сасюраўскую канцэпцыю мовы і маўлення, паказалі дыялектычнае адзінства гэтых паняццяў: Й. Каржынек: “суадносіны паміж мовай і маўленнем – гэта, па сутнасці, адносіны паміж навуковым аналізам, навуковай інтэрпрэтацыяй фактаў (мова) і пэўнымі з’явамі рэчаіснасці, якія складаюць аб’ект гэтага аналізу (маўленне)”.

2. Азначэнне паняццяў “мова” і “маўленне”.

Існаванне моўных адзінак у двух камунікатыўных станах прыводзіць да наступнага азначэння мовы і маўлення: *Мова* – сукупнасць знакавых адзінак зносін, узятых у адрыве ад канкрэтнага моўнага матэрыялу. *Маўленне* – паслядоўнасць узятых з мовы знакавых адзінак зносін у канкрэтным моўным прымяненні. У мове – набор адзінак зносін і сістэма правіл іх прымянення (гукі, марфемы, лексемы, сказы). У маўленні адбываецца выбар з набору знакаў адзінак, неабходных для выражэння канкрэтнага зместу і рэалізацыя правіл іх прымянення (сказ, тэкст). Мова – знакавы механізм зносін. Маўленне – працэс зносін пры дапамозе мовы.

3 Уласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.

Як адзначалася вышэй, моўныя элементы як знакавыя адзінкі зносін функцыянуюць у двух камунікатыўных станах: іх можна разглядаць у кантэксце, у маўленчай плыні або пэўным тэксце ў сувязі з выражаемым зместам і ў адрыве ад выражаемага зместу і моўнага матэрыялу, у складзе моўнай сістэмы.

Агульныя ўласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.

Так, і ў мове, і ў маўленні моўныя адзінкі маюць агульныя ўласцівасці : яны з’яўляюцца *матэрыяльнымі*, таму што рэалізуюцца ў гуках і пісьмовых знаках, таму што звязаны з фізіялагічнай работай мозга і маўленчага апарату чалавека (*дзень* – мы вымаўляем, пішам, чуем і бачым – успрымаем органамі пачуццяў – зрокава і на слых). Але адначасова моўныя адзінкі і ў мове, і ў маўленні з’яўляюцца *ідэальнымі*, таму што выражаюць пэўны змест, сэнс, ідэю, значэнне, таму што захоўваюцца ў памяці, свядомасці (*дзень* – мы асэнсоўваем ‘светавы адрэзак сутак’, ‘суткі’).

І ў мове, і ў маўленні моўныя элементы з’яўляюцца *аб’ектыўнымі*, таму што ў сваёй матэрыяльнай форме яны аднолькавыя для ўсіх (мы не можам самі змяніць мову, папоўніць яе новымі адзінкамі і г.д.), і адначасова *суб’ектыўнымі*, таму што ўспрымаюцца, успамінаюцца і ўжываюцца кожным чалавекам асобна (няма абстрактнага чалавека, ёсць рэальныя людзі – Іваноў, Пятроў, Сідараў, Купала, Колас і г.д.).

Адрозненні мовы і маўлення.

Мова і маўленне як розныя камунікатыўныя станы знакавых адзінак маюць шэраг істотных адметных уласцівасцей.

Мова	Маўленне
1. сацыяльная	індывідуальнае
2. пасіўная	актыўнае
3. патэнцыяльная	рэальнае
4. устойлівая	аднакратнае
5. сінхранічная	дыяхранічнае
6. сістэмная	асістэмнае

1. Мова – знешняя ў адносінах да індывідуума з’ява. Яна належыць грамадству. Індывідум не можа ні стварыць, ні змяніць мову. Мова з’яўляецца абавязковай для ўсіх членаў соцыума. Мова як сацыяльны прадукт засвойваецца кожным індывідумам у гатовым выглядзе. Таму мова пасіўная (чалавек яе не стварае).

Маўленне заўсёды індывідуальнае, яно належыць пэўнай канкрэтнай асобе. Маўленне актыўнае, таму што яго ўтварае сам чалавек.

2. Мова – патэнцыяльная з’ява, яна існуе ў свядомасці гаворачых у выглядзе патэнцыяльна існуючай граматычнай сістэмы і слоўніка.

Маўленне ж з’яўляецца рэалізацыяй гэтых патэнцыяльных магчымасцей мовы.

3. Мова – устойлівая, даўгавечная з’ява, маўленне – няўстойлівае, аднакратнае. Структура мовы, аднолькавая для ўсіх гаворачых, можа заставацца стабільнай на працягу некалькіх стагоддзяў, тады як акты маўлення – імгненныя.

4. Паколькі мова – стабільная з’ява, у ёй дзейнічаюць замацаваныя моўнай практыкай нарматыўныя факты, і ў гэтым плане яна сінхранічная. У маўленні магчымы розныя ваганні і індывідуальныя адхіленні ад моўных норм. Таму маўленне дыяхранічнае. Усе змены моўных норм, іх развіццё адбываюцца ў маўленні.

5. Мова – сістэма сродкаў, маўленне – выбар з гэтай сістэмы моўных адзінак, неабходных для выражэння канкрэтнага зместу.

Уласцівасці моўных адзінак у маўленні.

У сувязі з адрозненнем мовы і маўлення моўныя адзінкі не з’яўляюцца поўнаасцю тоеснымі ў гэтых розных камунікатыўных станах. Так, у маўленні як лінейна размешчаным наборам моўных элементаў моўныя адзінкі атрымліваюць дадатковыя ўласцівасці, яны характарызуюцца *выбарам, паўторам, размяшчэннем, камбінаваннем і трансфармаваннем.*

1. Аўтар тэксту (паэт, пісьменнік) ажыццяўляе выбар кожнага элемента выказвання з пэўнага сістэмнага раду – сінанімічнага, семантычнага, стылістычнага, словаўтваральнага і інш. Напрыклад: *Пунсовае сонца выплыла з-за белага лесу* (аўтар выбраў словы з сінанімічных радоў *пунсовае – алае – барвовае – чырвонае; сонца – свяціла ; выплыла – выкацілася – выйшла; белага – светлага – рэдкага ; лесу – бору - бярэзніку).*

2. У маўленні адны і тыя ж адзінкі паўтараюцца.

Люблю я лес, адвечны бор,

Дзе ўносяць хвоі ўгору шапкі,

Дзе расцілаюць елкі лапкі

І востры верх мкнуць у прастор.

Замлее лес – такая ціш,

І толькі пчолы струнным звонам

Гудуць працягла роўным тонам

Ды прашмыгне лясная мыш. (Колас)

3. Моўныя адзінкі размяшчаюцца ў пэўнай паслядоўнасці ў адпаведнасці з задумай аўтара (магчымы інверсія – *узносяць хвой, расцілаюць елкі*, можа быць сегментацыя, парцэляцыя, апасіяпеза, эліпсіс).

4. Моўныя элементы ў маўленні ўступаюць у розныя камбінацыі, утвараючы канкрэтныя сінтаксічныя словазлучэнні.

5. У маўленні праяўляецца індывідуальнае, аўтарскае словаўжыванне, вынікам якога з’яўляюцца стварэнне аўтарскіх эпітэтаў (*струнны звон, адвечны бор*), метафар (*замлее лес*), наватвораў (*мкнуць*).

Адносіны паміж моўнымі адзінкамі будуць таксама рознымі ў мове і маўленні. Так, у мове элементы аб’ядноўваюцца ў пэўныя групы, класы, разрады на аснове апазіцыйных адносін, агульных або адметных прыкмет (парадыгмы скланення, спражэння, словаўтваральныя гнёзды, сінонімы, антонімы і г.д.), інакш кажучы, парадыгматычныя адносіны. У маўленні мы назіраем лінейна размешчаную паслядоўнасць моўных адзінак, звязаных пэўнымі сінтаксічнымі сувязямі, якія выражаюць канкрэтны змест – сінтагматычныя адносіны. Адносіны першага тыпу называюцца адносінамі па вертыкалі, незалежныя, тыпу або – або (я – ты – ён, яна, яно – мы – вы – яны), сувязі другога тыпу – па гарызанталі, залежныя, тыпу і – і – і : *Я выказаў падзяку за дапамогу. – Ты сфармуляваў адказ на пытанне. – Мы выразілі ўдзячнасць за кансультацыю. – Яны выявілі прыхільнасць за падтрымку.*

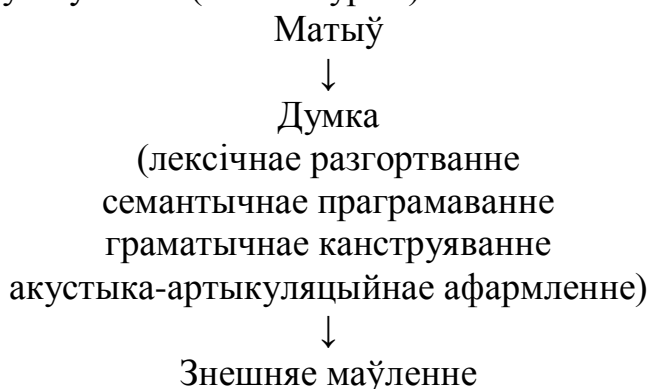
4 *Механізм маўленчай дзейнасці чалавека.*

Зносіны людзей у грамадстве ажыццяўляюцца дзякуючы маўленчай дзейнасці чалавека. Як ужо адзначалася, маўленне – працэс зносін пры дапамозе моўных элементаў, паслядоўнай арганізацыі моўных адзінак у адпаведнасці з выражаемай інфармацыяй.

Якім з’яўляецца механізм (утварэнне) маўленчай дзейнасці? Адказ на гэта пытанне дае псіхалінгвістыка.

Маўленне чалавека падзяляецца на знешняе і ўнутранае. Знешняе маўленне мае гукавое выражэнне, унутранае – адбываецца ў свядомасці, мысленчай дзейнасці чалавека.

Структура маўлення ўключае тры кампаненты: матыў, думку і знешняе маўленне. Матыў і знешняе маўленне звязваюць унутраны механізм са знешнімі этапамі акту маўлення (схема Лур’я).

Сярэдні кампанент – думка – уключае рад прамежкавых этапаў, звязаных з рознымі ступенямі пераходу ад думкі да знешняга маўлення: *лексічнае разгортванне* (пошукі ў памяці неабходных слоў для выражэння паняццяў і выказвання думкі, акрэсліванне семантычнага аб’ёму выбранага слова і яго кантэкстуальнага значэння), *семантычнае праграмаванне* (вызначэнне агульнай структуры выказвання і яе асноўных сэнсавых кампанентаў – суб’екта, аб’екта, прэдыката, а таксама ўстанаўленне схемы выказвання, якая звычайна ўключае два кампаненты – тэму і рэму), *граматычнае канструяванне* (граматычнае афармленне слова, выбар яго формы і асацыятыўная сувязь з іншымі словамі, звязанымі з ім семантычна і сінтагматычна), *акустыка-артыкуляцыйная арганізацыя* выказвання (яго агучванне).

Механізм канструявання выказвання звязаны з аператыўнай памяццю чалавека. Агучванне маўлення выконвае артыкуляцыйны і складаўтваральны механізм маўленчага апарата.

Гэтыя этапы ўнутранай маўленчай дзейнасці забяспечваюцца работай некалькіх маўленчых механізмаў, размешчаных у кары галаўнога мозга. Яны працуюць адначасова, паралельна і аўтаматычна.

5 Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

Функцыяй мовы называецца выкарыстанне з пэўнай мэтай ў маўленні патэнцыяльных уласцівасцей моўных сродкаў. У маўленчай дзейнасці рэалізуюцца розныя функцыі мовы.

Функцыі мовы разглядаюць звычайна, спасылаючыся на Р. Якабсона, у сувязі з кампанентамі маўленчага акту. Пад маўленчым актам разумеецца размова некалькіх асоб, дыялог, наяўнасць адрасата і адрасанта.

Кампаненты маўлення	Функцыі мовы
<u>Адрасант</u> – аўтар маўлення, той, хто перадае інфармацыю.	<u>Эматыўная функцыя</u> – адносіны аўтара да зместу паведамлення, выражэнне яго пачуццяў і волі.
<u>Адрасат</u> – слухач, чытач, той, хто атрымлівае інфармацыю.	<u>Апелятыўная функцыя</u> – уздзеянне на адрасата, зварот да яго, імкненне выклікаць думку, адэкватную выказанай.
<u>Кантэкст</u> – тое, пра што ідзе размова, прадмет разважання, рэферэнт.	<u>Рэферэнтная функцыя</u> – абазначэнне прадметаў рэчаіснасці, паведамленне, перадача інфармацыі, у выніку чаго адбываецца камунікатыўны акт.
<u>Код</u> – сістэма знакаў, пры дапамозе якіх перадаецца інфармацыя.	<u>Тлумачальная (метамоўная) функцыя</u> , накіраваная на раскрыццё ўласцівасцей кода.
<u>Кантакт</u> – узаемаразуменне, сувязь паміж адрасатам і адрасантам.	<u>Фатычная функцыя</u> – устанаўленне і падтрымка кантакту з адрасатам

	(прывітанні, звароты, пытанні, жэсты, міміка – моўныя і пазамоўныя сродкі)
<u>Паведамленне.</u>	<u>Паэтычная функцыя</u> – імкненне зрабіць сваю інфармацыю выразнай, даходлівай і зразумелай.

У працэсе выкарыстання моўных сродкаў могуць выдзяляцца, падкрэслівацца асобныя функцыі – у многіх жанрах публіцыстычнага стылю (рэкламе, агітацыйных сродках) на першы план выступае апелятыўная функцыя, у навуковым паведамленні – рэферэнтная, у паэтычным творы – эматыўная і г.д. Перавага адной з гэтых функцый стварае асобныя віды маўленчай дзейнасці, функцыянальныя стылі мовы.

Не ўсе з пералічаных функцый мовы з'яўляюцца раўназначнымі. Важнейшая функцыя – камунікатыўная функцыя мовы як галоўнага сродку зносін людзей, функцыя паведамлення, якая робіць магчымым абмен думкамі і, як вынік гэтага, – зносіны пры дапамозе мовы. Гэту функцыю называюць таксама камунікатыўна-інфармацыйнай. Важнай і старажытнай з'яўляецца апелятыўная функцыя ўздзеяння на адрасата.

Некаторыя вучоныя выдзяляюць функцыі мовы абавязковыя (першасныя – камунікатыўная, функцыя авалодвання грамадска-гістарычным вопытам чалавецтва) і факультатыўныя (экспрэсіўная, эстэтычная, дыякрытычная).

Такім чынам, размежаванне паняццяў мова і маўленне, якія адлюстроўваюць розныя камунікатыўныя станы моўных элементаў, мае прынцыповае значэнне для тэорыі мовы, паколькі дазваляе паказаць дыялектычнае адзінства розных аспектаў моўнай сістэмы.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. – Магілёў, 2007.